

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ:
ТАРИХИ БАҒДАРЫ, ДАМУ БЕЛЕСТЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ»
XVIII ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ ФОРУМЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
XVIII МЕЖДУНАРОДНОГО ЕВРАЗИЙСКОГО НАУЧНОГО ФОРУМА
«30 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
ИСТОРИЧЕСКИЙ КУРС, ВЕХИ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

**MATERIALS
XVIII INTERNATIONAL EURASIAN SCIENTIFIC FORUM
«30 YEARS OF KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE:
HISTORICAL COURSE, MILESTONES OF DEVELOPMENT
AND PROSPECTS»**

Нұр-Сұлтан, 2021

ӘОЖ 94(574)
КБЖ63.3(5Қаз)
Қ18

Бас редактор

Сыдықов Е.Б., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Басқарма төрағасы-ректор, ҚР ҰҒА академигі

Жауапты редактор

Садықов Т.С., т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ тарих факультетінің деканы

Редакция алқасы

Мерзалинова Г.Т., Басқарма мүшесі – Ғылым, коммерциализация және интернационалдандыру жөніндегі проректор; Айтмағамбетов Д.Р., т.ғ.к., доцент, Басқарма мүшесі – Стратегиялық даму жөніндегі проректор; Сайлаубай Е.Е., т.ғ.к., доцент, ЕҰУ «Ел тарихы» ҒЗО директоры; Сейтказина К.О., т.ғ.к., доцент, деканның академиялық мәселелер жөніндегі орынбасары; Ерменбаева Г.К., т.ғ.к., доцент, деканның ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары; Көшенова Ғ.И., т.ғ.к., доцент, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі; Үмітқалиев Ұ.Ұ., т.ғ.к., доцент, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі; Дүкенбаева З.О., т.ғ.д., профессор; Мусабалина Г.Т., т.ғ.д., профессор; Ковальская С.И., т.ғ.д., профессор; Алпысбес М.А., т.ғ.д., профессор; Мусағалиева А.С., т.ғ.д., профессор; Сарсамбекова А.С., т.ғ.к., доцент; Сайлаубаева Н.Е., т.ғ.к., доцент; Кабылтаева С.К., PhD, доцент; Каженова Г.Т., т.ғ.к., доцент; Жанисов А.Т., т.ғ.к., доцент; Жапекова Г.К., т.ғ.к., доцент; Брынза Т.В., аға оқытушы; Абдуразаков М.Ф., аға оқытушы (тех. редактор); Бижанов А.С., аға оқытушы (тех. редактор); Оразаев С.Б., аға оқытушы (тех. редактор).

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес/Мнение автора публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной Коллегии.

«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне 30 жыл: тарихи бағдары, даму белестері және болашағы» XVIII Халықаралық Еуразия ғылыми форумының материалдары. II том / **«30 лет Независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы»**: Материалы XVIII международного Евразийского научного форума. II том / Жалпы ред. басқарған Е.Б.Сыдықов. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 557 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-588-5

Бұл жинаққа Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің 25 жылдығына арналған **«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне 30 жыл: тарихи бағдары, даму белестері мен болашағы»** атты XVIII Халықаралық Еуразия ғылыми форумының материалдары енгізілді. Ғылыми форумның жұмысы Президент Қ-Ж.Тоқаевтың **«Тәуелсіздік бәрінен қымбат»** бағдарламалық мақаласының идеяларын жүзеге асыруға бағытталды.

Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде Қазақстан халқының маңызды жетістіктері көрсетіліп, тарих ғылымының неғұрлым өзекті тақырыптары бойынша дамуының кейбір қорытындылары шығарылып, одан арғы зерттеулердің болашағы айқындалды. Жинақтың материалдары ғалымдарға, мамандарға, студенттерге, әртүрлі деңгейдегі ұйымдар мен билік органдарының басшыларына қызықты болуы мүмкін /

В данный сборник включены материалы XVIII Международного Евразийского научного форума **«30 лет Независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы»**, посвященного 30-летию Независимости Республики Казахстан и 25-летию ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Работа научного форума была нацелена на реализацию идей программной статьи Президента К-Ж. Токаева **«Независимость превыше всего»**.

В работах зарубежных и отечественных ученых отражены важнейшие достижения народа Казахстана и подведены некоторые итоги развития исторической науки по наиболее актуальным темам, определены перспективы дальнейших исследований. Материалы сборника могут быть интересны ученым, специалистам, обучающимся, руководителям организаций и органов власти разных уровней.

ӘОЖ 94(574)
КБЖ63.3(5Қаз)

ISBN 978-601-337-588-5

© Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2021

11. Советская история. Проблемы и уроки. Новосибирск, 1992. –С. 188.
12. ЦГА РУз, Фонд Р-25, оп.1, д.27–а, л.84–85.
13. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. –Ташкент: Шарк, 2000. - С.169.
14. Алимова Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917–1990 годы: противоборство идей и идеологий. –Ташкент, 2002. –С.28.
15. НА РУз, ф.34, оп.1, д.376, л. 78-80
16. НА РУз, Ф. 25, оп.1., д. 679, л. 32–34.
17. См.: Голланд Ю. Политика и экономика // Знамя. 1990. –№ 3. –С.132–133.
18. Правда Востока, 1930, 8 июля

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШЕТЕЛГЕ ЭМИГРАЦИЯСЫ

Ерденбекова Ж.С.

тарих магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы
Әбдуәлі Н.М.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті студенті

Мақалада алғашқы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы, оқиғаның себебі мен салдарлары жүйелі талданған. Зерттеу ерекшелігі, шетелдік авторлардың далалық жазбалары, мемуарлар, дипломатиялық ведомстволардың құжаттары мен материалдары әрі әлі жарияланбаған қазақтардың иммиграция статистикасы мен кезеңдері қамтылған.

XX ғасырдағы барлық деректер бойынша Қазақстанның аумағында әр көршілес аумақтарда «қазақ халқына қарсы геноцидтің ғасыры» деп атауға болады [1]. Яғни, Столыпин аграрлық реформасы, 1916 жылғы Орталық Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыс, 1918-1920 жж. азамат соғысы сияқты қазақтар өздерінің атамекенінен кеткен тарихи оқиғалардан басқа, Қазақстандағы ұжымдастыру кезең салдары, ауқымды адам құрбандарына, ал көпшілік үшін- Отанының түпкілікті жоғалуына әкеп соққан қазақ халқына қарсы айқын геноцид орын алды.

Біріншіден, Столыпиннің аграрлы реформасы. XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында демографиялық көріністің, әлеуметтік-экономикалық қатынастардың өзгеруіне, қазақтардың онсыз да ауыр жағдайының нашарлауына әкеп соққан аграрлық реформа ауқымды түрде жүргізілді. Қазақстанға еріктілерден бастап, Ресейдің, Украинаның, Беларусьтің Еуропалық бөлігінен мемлекеттік қоныс аударушылар ағылды, олар негізінен жерді қажет ететін ұсақ шаруаларды құрады [2]. Тек «Дала өлкесінде 1908 жылдың 1 қаңтарында 80 мың адамға үлес таратылса (әр адамға үлесі-15 дес.), оған әрине жергілікті қазақ халқы наразылық білдірді. Жайылымға пайдаланған қазақтардан 19 млн гектарға жуық жер тартып алынып, 3 млн-ға жуық қоныс аударушыларға қоныстануға берілді» [3]. Барлық уақытта орыс қоныс аударушыларының өсіп келе жатқан легі және шенеуніктердің озбырлығымен айыпталған қоныс аудару басқармасының жерді заңсыз тартып алуы қазақтарды 1000-нан астам адамдардың Қытайға қоныс аударуына мәжбүр етті.

1910 жылы «Речь» газеті мақалалардың бірінде былай делінген: «Қытаймен шекарада Жетісу облысының Лепсі, Қапал, Жаркент және Пржевал уездерінде көшпенділер деп аталатындар бұрыннан өз еңбектерімен суармалы жерлерде егіншілікпен айналысып келеді. Осы уақытқа дейін тыныш қырғыз халқы, қазіргі уақытта тұрғындарына қарсы қоныс аудару ведомствосының іс-шаралары қатты толғандырады...- қырғыздардың суармалы жерлерін экспроприациялайды және олар қоныс аударатын учаскелерді құрады әрі қырғыздарды мекенінен қуып тастады. Мысалы, Қопа уезінің Басқан-Сарқан болысының қырғыздары өз мекенінен қуылды. 1909 жылы Жаркент уезінен 700-ге жуық қырғыз өз Отанын тастап, Қытай шекарасынан өтуге мәжбүр болды», - делінген еді [1].

Сондай-ақ, газет: «көші-қон шенеуніктері еркін деп танылған Басқанда 920 адам тұрады, олардың 720-сынан қыстаулар мен жерлерін тартып алған. Олардың барлығының қыстақтары болды, егін шаруашылығымен айналысты, жоңышқа сеуіп, қырғыздардың

(қазақтардың) еңбектерімен тұрғызылған суару каналдары бар. - Осылайша, 720 тұрғын, көші-қон басқармасының іс-шараларының салдарынан күйреп, өлуге айналды», - деп дерек қалдырған [1].

Қазақстанда қоныс аудару басқармасы жүргізген жерді күштеп алып қоюдың нәтижесі, 1912-1914 жылдары қазақтардың Қытайға жаппай көшуіне әкеліп соқты. Бұл туралы сол жылдардағы мерзімді яғни, 1912 жылғы 21 желтоқсандағы «Русское Слово» газеті куәландырады: «...Чимкент уезінде жұмыс өндірушісі Тресвятский қырғыздардан (қазақтардан) жерді тәркілеу кезінде, оларды қамшымен ұрып-соғып, револьвермен қорқытып жер туралы актілерге қол қоюға мәжбүр етті» [1]. Нәтижесінде, күшпен алып қоядан қырғыздар (қазақтар) Қытай жеріне ауа бастады.

1902-1913 жылдары қазақ халқының саны 8-9% - ға қысқарғанын, бұл шамамен 286 мың адамды құрайтынын атап өткен жөн [4].

Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс қазақтардан жерлерін тартып алып, оларды Ресейдің орталық облыстарынан көшірілген шаруалар мен казактарға беріп, қазақтар мен Орталық Азияның басқа да халықтарын алдымен көрші мемлекеттің жерлеріне сөзсіз кетуге, содан кейін қарулы күреске арандатқан қоныс аудару басқармасының озбырлығымен дайындалғанын әділ айтуға болады.

Қазақтардың көпшілігі Шыңжаңның Іле және Алтай аумағына келді. «1911 жылы Қытайда қазақтар 224 мың 900 адамды» құрады. Қазақ ортасында Бүкілодақтық идеалдарды нығайту үшін Қытай шенеуніктері балаларды мектептерде қытай тілінде оқытуға мәжбүр етті, ал мұғалімдікке мұсылман дінін қабылдамағандарды арнайы жіберді. «Неханьдық этникалық топтардың барлық өкілдерімен: қазақтармен, ұйғырлармен, қырғыздармен, моңғолдармен, татарлармен, өзбектермен және т.б. осындай шаралармен Қытай шенеуніктері Шыңжаңның мұсылман халқын ажыратуға және оны саяси мойынсұнғыш адамдарға айналдыруға тырысты» [5].

1914 жылы Шыңжаңдағы Қытай билігі мен Үрімшідегі орыс консулы «1911 жылдың шілдесіне дейін көшіп келген қазақтар (Қытайдағы Синхай революциясы басталғанға дейінгі) Қытай азаматтары болды, ал осы күннен кейін келгендер Ресей империясына оралады» делінді. Бейжіңдегі Қытай билігі «орыстар қазақтарды өздерінің саяси талаптарында қолданады деп қорқып, оралатындар саны 6 мың адамнан аспауы керек» деп шешті [6].

Ресей мен Қытай арасындағы Орталық Азияға қатысты шиеленістердің одан әрі ушығуы ішкі қиындықтармен шектелді, бұл әрбір мемлекеттің осы өңірдегі иеліктерге үстемдігін одан әрі шоғырландыруына жол бермеді. Егер Қытайда 1911 жылғы Синхай төңкерісі Шыңжаңдағы номиналды бақылауды орнатқан болса, Ресей империясында мұндай оқиға 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы және оның салдары болды.

Екіншіден, XX ғ. қазақтардың Шыңжаңға қоныс аударуы Орталық Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыс кезінде орын алды. 1996 ж. 18 қазанда Алматыда «1916 жылы Қазақстан мен Орта Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыс: қозғаушы күштер, салдарлары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті, онда ҚР ҒА академигі М.Қозыбаев сол уақытқа дейінгі зерттеушілер жасаған қарама-қайшы қорытындыларға назар аударды. Сол кездегі тарихи оқиғаларды қарастыра отырып, академик М.Қозыбаев келесідей атап өтті: «В. Даль бойынша, көтеріліс — бүлік, наразылық». 1916 жылғы оқиғалар бүлік, наразылық шегінен шығады. Шын мәнінде, отарлаушыларға бүкілхалықтық қарсылықтың барлық формалары көрініс тапқан процесс болды. 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азиядағы ұлт-азаттық соғыстың тарихи оқиғаларын зерттей отырып, осы кезеңде Отанын тастап, жақындары мен туыстарын өлімнен құтқарған барлық адамдар әскери-саяси босқындар екенін атап өткен жөн», - деп түйіндеген еді.

1916 ж. 25 маусымда «империяның 19 жастан 43 жасқа дейінгі ер жігіттері армия ауданында қорғаныс құрылыстарын орнату жұмыстары үшін өзге де кез келген жұмыстар үшін тарту туралы» патша жарлығы шықты, онда қорғаныс жұмыстарына Сырдария,

Ферғана, Самарканд, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай және Каспий сырты облыстарынан жинау туралы айтылған. Бірақ бұл жарлық Қазақстанда және Орталық Азияда ұлт-азаттық қозғалыстың басталуына себеп болды [8].

Қазақтардың Жетісу облысынан Қытайға көшуі 1916 ж. шілде айында басталды, ал қыркүйекке қарай кең ауқымға жетті.

Семей облысында 1916 ж. шілдеде қазақтар 10 болысты Қытайға қоныс аударуға шешім қабылдады. Қазақтар жолында казак әскерлері қоршады, бірақ бұл шара Семей облысындағы 60 казак порттарымен қорғалатын орыс-қытай шекарасының 500 шақырымдық ұзындығына байланысты тиімді бола алмады.

Жетісуда 1916 ж. қазанда патшалық самодержавияға қарсы көтеріліс басылды. Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевтің деректері бойынша, тек осы облыстан «1917 жылғы қаңтарға қарай Қытайға қоныс аударған қазақтардың саны 150 мыңнан асты» [1].

Қазақстан мен Қырғызстаннан 300 мыңға жуық халық орыс армиясының жазалаушы әрекеттерінен қашып, орыс-қытай шекарасы арқылы Құлжа өлкесі мен Қашғарияға өтті.

Синьцзянның солтүстігінде Тайчен, оңтүстігінде Қашғар мен Ақсу сияқты шекаралас облыстары қазақ босқындарының орталықтарына айналды, олардың саны: Алтай округінде — 100 мыңға жуық, Тарбағатай аймағында — 60-70 мың және Іле округтерінде — 100 мыңнан астам. Өз жағына өту үшін «қытайлар қазақтардан: 9 қара жорға, 9 арғымақ, 40 мың рубль ақша және 12 джамбе (күміс құйма) төлем талап етті» тек осындай ақы төлеу кезінде қазақтар Қытай шекарасынан өтуге мүмкіндік алды [1].

Шыңжаң губернаторы Ян Цзэнсин бұл босқындарды қолдау мәселесін де, шекараларының қауіпсіздігі мәселесін де мүмкіндігінше тезірек тоқтатқысы келді, өйткені қазақ босқындарының саны оның қарамағындағы әскерлерден әлдеқайда көп болды. Сондықтан губернатор Ян Цзэнсинь қазақ босқындарымен мәселені бейбіт жолмен реттеуге шешім қабылдады.

Орыс билігі Яннан «Қытайда тұратын дүнгенді, тараншы қырғыздарды (қазақтарды) дереу қуып шығаруды» талап етті [7]. Орыс билігімен келіссөздер барысында ол қазақ және қырғыз босқындарының үйлеріне қайтуы шартымен оларға рақымшылық жасау туралы шартқа қол қойды.

1917 ж. мамыр айының соңында Ян Цзэнсиннің өзі жазған естеліктерінде келтірілген деректер бойынша, Ричард Янның мақаласы жазылған, «160 мыңға жуық қазақ Қазақстанға оралған. Губернатордың іс-әрекетінің арқасында соңғы қазақ босқындары Шыңжаңнан 1918 жылдың күзінде кетті», - делінген [7].

Үшіншіден, Кеңес өкіметінің орнауы және Қазақстандағы азаматтық соғыс қазақтардың Отаннан тыс жерлерге қоныс аударуына жаңа түрткі болды. Негізінен қазақтар шығысқа — Қытайға, оңтүстікке — Өзбекстанға, одан әрі Ауғанстан мен Иранға ауды [9].

1920 ж. көктемде Орал майданының жойылуымен ақ гвардияшылардың қалдықтары мен Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Иранға Каспийден арқылы өтті. Жетісу майданының жойылуымен бытыраңқы Ақ гвардия бөлімдері мен қазақ, ұйғыр және Қырғыз қоғамдарының бар топтарының өкілдері Қытайдағы неханьск халықтарының санын толтырып, Шыңжаңға ауды [10].

Төртіншіден, Ұжымдастыру. Қазақстан үшін XX ғ. қаралы оқиғаларының бірі 1928-1932 жж. күштеп және заңсыз ұжымдастыруды жүргізу болды, ол өз мәні бойынша қазақ халқына қарсы геноцид, қалыптасқан шаруашылық жүйенің жойылуы, оның қалыптасқан әлеуметтік-мәдени дәстүрлері мен реттеу тетіктері, экологиялық, экономикалық және технологиялық тұрғыдан неғұрлым қолайлы, перспективалы баламаны ауыстырумен қатар жүрмеді. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатынан (ҚР ОМ) алынған деректер бойынша, Қазақстаннан көшіп кеткендерге қатысты істі қалай шешуге және түсіндіруге тырыскандарына қарап, былай деп айтуға болады: «алғашқы қоныс аударуларда негізінен мал алып, даладан тыс жерлерге кеткен байско-кулак элементтері жүрді. Мәселен, 1931 жылдың тамызында Аягөз ауданының көпшілігі қытай шекарасына жақын орналасқан

түрлі аудандардан Эмиль өзеніне шекара арқылы өтуге тырысып, 15-20 мың малы бар 2,5—3 мың қоныс аударушы шаруашылықтар жиналды. Көтерме сауданың көмегімен халықтың бір бөлігімен малдың бір бөлігі алынып тасталды, көп бөлігі өзен арқылы өтті. Қоныс аударушылардың басшылары негізінен ру старшындары, молдалар, бай-кулактар болды — қарулары болды және қарсылық көрсетті», - делінген [11].

Қазақтар Қытай аумағына кеткен болса, 1931 жылы Құлжадағы кеңес консулы Г. Колосов ұжымдастыруда «асыра сілтеу» салдарынан қазақтардың жаппай эмиграциясына СИМ-не (МИД) хабарлады. Ол бұған Қазкрайдың бірінші басшысы Ф.И.Голощекинді тікелей кінәлады; соңғысы кінәні эмигранттарды жасырған Қытай жағына ауыстыруға тырысты [12].

Қазақстаннан халықтың жаппай көшіп кетуінің жанама көрсеткіші республиканың балалар үйлері күрт өсуі туралы деректер болып табылады. 1933 жылдың 1 қаңтарына (қаз. Алматы) облысының балалар үйлерінде 13 мың панасыз адам тұрды [10]. Бұл ата-анасынан айырылған немесе тастап кеткен балалар, жетімдер болды [10]. КСРО БОАК-ның «балалардың панасыздығына және ҚазАССР-дағы балалар үйлерінің жағдайына қарсы күрес туралы» баяндамасында: «Қазақстанда орын алған үлкен көшулерге байланысты балалардың панасыздығы күрт өсті» делінген.

Ресми деректер бойынша, мемлекеттің қамқорлығында қалған балалар саны 1934 жылы Қазақстанда 61 503 адамға жетті. Қазақ эмиграциясы Алтай, Моңғолия, Шыңжаң шекаралық аумақтарына таралды. 1920-1930 жылдары Солтүстік Ауғанстанға мыңдаған қазақ малымен кетті [10]. 1970 жылдардың басында Ауғанстаннан қазақ эмиграциясы Түркияға және Еуропаның басқа елдеріне көшті [13]. Эмиграцияның отанға қайта келуі байқалмағандықтан, КСРО шекарашыларына бұйрық берілді: қайтарылған жағдайда «контрреволюциялық элементтер», «басмашылар», «бандиттер» деп аталды [10]. Ал Қытайдағы босқындар Шыңжаңдағы ұлт-азаттық көтеріліске қатысуға мәжбүр болды [14]. 1932-1933 жылдары Алтайға қоныс аударған қазақтар Қытайға, Баркөлге қарай көшті. Мұнда олар жайылымдарға байланысты моңғолдардың қарсылығын кездестірді.

1933-1938 жылдарғы Гоминьдан үкіметінің қазақтарға террор салдарынан қазақтардың шамамен 18 мыңға жуығы Ганьсу мен Цинхай провинцияларына, ішкі Қытайға көшіп кетті. 1940 жылдың қарашасынан 1941 жылдың қыркүйегіне дейін керей руының қазақтары (шамамен 3 мың адам) Тибет үстірті арқылы Үндістан шекарасына кетті. Осылайша, ОА қазақтары 12 жылға Оңтүстік Азияда қалып қойды. Эмигранттардың бір бөлігі Пәкістан халқына қосылып кетсе, Шыңжаңда 1942 жылы қазақтар саны 511 917 адамды құрады, немесе ұйғырлардан кейінгі саны бойынша екінші орында болды [9].

Кеңестік кезеңде ұжымдастыру кезінде қаза тапқандардың саны туралы ақпарат берілмеді, тіпті 1939 жылғы КСРО Бүкілодақтық халық санағының материалдары қайта құру кезеңіне дейін кеңес халқы үшін құпия болып келді. Алайда, Батыста ағылшын және американдық зерттеушілер КСРО мен Орталық Азия аймағы үшін ұжымдастырудың мөлшері мен салдары туралы жазған жұмыстары жарық көрді. Бірақ батыс ғалымдары бұл құбылыстың Қазақстан үшін апатты салдарының мөлшеріне көбірек таң қалды [13].

Сонымен, Джоффри Уилер «Кеңестік мұсылман Азиясындағы нәсілдік мәселелер» монографиясында «1926 және 1939 жылдардағы екі санақ арасында қазақ халқы шамамен 1 миллион адамды құрады» деп жазды. Лоуренс Кредер «Орталық Азия халықтары» монографиясында осы аймақ халқының демографиялық сипаттамаларын зерттей отырып, «1897 жылғы Ресей империясы мен КСРО-ның 1926, 1939 және 1959 жылдардағы санақ материалдарын салыстыра отырып, ұжымдастыру кезеңінде қазақ халқының шығыны 40% - ға жетті, бұл шамамен 1 млн 500 мың адамды құрады» деп есептеді.

Ұжымдастыру кезіндегі қазақ апатының мөлшері туралы салыстырмалы түрде нақты мәліметтер алуға мүмкіндік беретін дереккөздер 1926 және 1939 жылдардағы екі Бүкілодақтық халық санағы болып табылады, 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдарынан алынған мәліметтер бойынша «ҚазАССР - да 3 млн 628 мың қазақ» тұрған [11].

Зерттеушілер А.Ғалиев пен М. Тәгімовтің деректері бойынша «1930 жылдың ортасында қазақтардың саны шамамен 4 млн 100 мың адамды құраған. 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша Қазақстанда 2 млн 307 мың адам тұрған, дәлірек айтқанда, тірі қалған. Демек, 1930 жылдың ортасынан 1939 жылдың 15 қаңтарына дейінгі кезеңде қазақ халқы 1 млн 793 мың адамға қысқарды. Бұл деректер 1926 және 1939 жылғы санақтардың жиі дәл емес деректерін (көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқының, әйелдер мен емшектегі балалардың ескерілмеген саны) есепке алмай, осы жылдар ішіндегі халықтың табиғи өсімін есепке алмай келтіріледі», - деген. Әрі «1 млн 30 мыңға есептелген қазақтардың Ресейге, Өзбекстанға, Түркіменстанға, Қарақалпақстанға, Қытайға, Иранға, Ауғанстанға жаппай қоныс аударуы басталды. Олардың 616 мыңы қайтарымсыз қоныс аударып, 414 мыңы кейіннен Қазақстанға оралды. Біржола қоныс аударған 200 мыңға жуық қазақ Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иранда тұрақтаған», - делінген.

Ұжымдастырудан Ауғанстанға көшуге мәжбүр болған халыққа келетін болсақ, 1935 жылы Швед шығыстанушысы және дипломат Гуннар Ярринг Ауғанстанда болып, елдің солтүстік бөлігінде Кіші жүз қазақтарымен кездесті. Оның мәліметтері бойынша, «қазақтар Ақчи және Андхой аудандарында тұрған, бірақ көп жағдайда оларды шығысқа қарай Ханабад округінен табуға болады. Бұрхан-уд-Дин Көшкекидің айтуынша, Құндыз өзенінің батысында 200-ге жуық қазақ үйі Чахар-дара деп аталатын ауылдық жерде болған. Ауғанстанның солтүстігінде Қожа салар маңында тұратын қазақ халқының болуы туралы 1820 жылдары айтылған».

Франц Шурман Ауғанстан қазақтары туралы толығырақ ақпаратты «Ауғанстан моңғолдары» монографиясында келтіреді: «Ауғанстандағы қазақтардың көпшілігі КСРО-дан барған босқындар», олардың негізгі бөлігі Ханабад және Андхой қалаларында тұрып, қалалық люмпенпролетариат санатына жатқызылған. 500-ден астам қазақ Гератта қазақ сарайы деп аталатын жерде тұрды. Қазақтардың бұл тобы ұжымдастыру кезінде Қызыл-рабаттан, кара-Коль мен Дивани Багтың маңынан, Амудария өзенінің маңынан көшкен», - делінген.

1960 жылдары қазақтар Ауғанстанда Ақши, Андхой, Ханабад, Құндыз, Бағлан аудандарында, сондай-ақ Герат провинциясында; және Фарах облысында шағын топтарда тұрған. Кеңес деректерінде қазақтардың Ауғанстан аудандарында тұруы туралы ғана айтылған, бірақ олардың саны келтірілмеген. Ауғанстандағы қазақ халқын есептеудегі дәлдік туралы айту өте қиын, өйткені бүкіл халық ауғандықтар ретінде жазылған елде мұндай мәліметтер жоқ.

Америкалық дереккөздерде, «1978 жылға қарай Ауғанстандағы қазақтардың саны 20 мыңға жуықтағаны» [3] айтылған. Өлемдегі түркі халықтарының қазіргі жағдайы бойынша ғылыми зерттеулер жүргізген Упсала университетіндегі мультиэтникалық зерттеулер жөніндегі Швед орталығының деректері бойынша «1978 жылы Ауғанстандағы қазақтардың 24 мыңы өмір сүрген адам, бірақ Кеңес әскерлерінің осы елге енуімен және соғыс қимылдарының басталуымен олардың үлкен тобы Қырғыздармен бірге ондаған жылдар бойы Ауғанстанның қоныстанған аудандарын тастап, Пәкістандағы босқындар лагерлерінде болды немесе алғашқы мәліметтер бойынша Түркияға 70-ке жуық отбасы көшіп кетті. Содан кейін бұл сан 500 отбасына дейін өсті, ал қазіргі уақытта Қазақстанға оралғаннан кейін 300 отбасы, 200-ге жуық отбасы Ыстамбұлда қалды» [14], - делінген.

Бесіншіден, аштықтан көрші өңірлерге кеткен қазақ эмигранттары туралы статистикалық ресми құжаттарда сақталған. 1933 ж. наурызда РСФСР ХКК төрағасының орынбасары, Қазақ Тұрар Рысқұлов Сталинге жазған хатында: «Қазақстанмен көршілес жатқан жерлерден алынған деректер бойынша қазір қазақтар: орта Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың, Батыс Сібірде – 50 мың, Қарақалпақстанда – 20 мың, Орта Азияда – 30 мың адам» [4], - деп жазады.

1934 жылы КСРО БОАК ұлттар бөлімінің мәліметтері бойынша «Қазақстаннан тыс жерлерге кеткен шаруашылықтардың жалпы саны шамамен 300 мыңға жетті». Қазақтарды 30-шы жылдары ортасында қоныс аудару траекториясы туралы еуропада жарық көрген «Яш

Түркістан»яғни, Мұстафа Шоқай басқаруымен Түркиядағы, Ирандағы, Ауғанстандағы «босқындар, қашқындар» [15] деп аталатын көшіп-қонушы қазақтардың аз емес екенін жазған.

Қорыта келе түйген ойымыз, XX ғасырда ұлт тарихында қасіретке толы, қазақтардың трансшекаралық көші-қон арқылы шет ел ауып босқын атанғаны. Яғни қазақтар алғаш рет Қытай, Иран, Моңғолия, Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан, Түркия аумақтарына тарыдай шашылды. XX ғасырдағы қазақтардың шығу тегі мүлдем жаңа құбылысты көрсетті: Еуразиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы осының көрінісі.

Қазақ халқының қасіреті туралы әлемдік ұйымдар әлі хабарсыз екендігі рас. Бұған айқын мысал-1937 жылғы КСРО халық санағы нәтижелерінен ұзақ жылдарға тұтқындау, оларда отырықшыландыру, ұжымдастыру науқандары, өңірлердегі халықтың бұрын-соңды болмаған кемуі айқын көрінеді. Бүгінге дейін халқымыздың басынан өткен қасіреті, яғни ғасыр басындағы қазақ халқының жазықсыз саяси босқын атануы нақты бағасын алмаған. Терең зерттелуді талап ететін мәселе болып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне. Т. – 1942-1945. Сб. док. - М., 1976. – 220 с.
2. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). - Алма-Ата, 1991.
3. Джордж Мозли. Китайско-советская культурная граница: Или Казахский автономный округ Чжоу, Кембридж, 1966.
4. Основные выводы, представленные в книге мир: Г.К. Муканова Центральная Азия через призму отношений: Россия - Казахстан - Китай. - Петропавловск, 2001. - 557 с.
5. Сванберг И.Беженцы-казахи в Турции. - Уппсала, 1989.
6. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989.- № 7.- с. 56.
7. Шоқай М. «Яш Туркестан». 1931. № 2
8. Цапина В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. 1989. № 4;
- Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР. М., 1990.Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР., 1990.
9. Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). Томск, 1976.
10. Шотбакова Л.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы. Автореферат диссертации: канд. ист. наук. М., 1995.
11. Галиев А.Б. К истории миграции населения Казахстана // Вестник АН Казахской ССР, 1979. № 5.
12. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. - Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
13. Сейдин Н.Б. Казахи за рубежом как объект национальной политики. - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2006. - 172 с.
14. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. – 343 с.

XX ҒАСЫРДАҒЫ ТОТАЛИТАРИЗМ ҚАСІРЕТІ: ИШАНДАР ИНСТИТУТЫ МЫСАЛЫНДА

Есбаева А.И.

Алматы қаласы Білім басқармасының «№135 Жалпы білім беретін мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің тарих пәні мұғалімі

Бүгін Қазақстан рухани жаңғыру – қоғамдық сананы жаңарту жағдайында дамуда. Рухани жаңғыру реформаларының мәні ұлттық кодты, яғни қазақ халқының маңызды рухани, діни, мәдени, тілдік өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуы, ұлттық бірегейлікті сақтау кепілі де сол болмақ. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында еліміздің тарихи кезеңдерін кеңінен қамти отырып, «Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және